

Desorienterede kirketårne

Praktiske løsninger og arkitektoniske idealer i senmiddelalderens kirkebyggeri

Af Thomas Bertelsen

1. Desorienterede kirketårne

De middelalderlige kirkers orientering i det danske landskab giver sig almindeligvis til kende gennem tårnene, der næsten alle er rejst ved skibets vestgavl. Samme indtryk får man i de enkelte tilfælde, hvor tårnet er opført over skibets vestligste parti.¹ Spredt over det meste af landet optræder imidlertid kirketårne med alternativ placering, eksempelvis ved korets eller skibets langside. Disse desorienterede tårne udgør blot en beskeden men dog bemærkelsesværdig gruppe i det samlede tårnbyggeri (fig. 1).²

2. Udbredelse og placering

Indenfor landets grænser er der bevaret 42 middelalderlige kirketårne med desorienteret placering, men fem er blot bevaret som underdel (fig. 2).³ I København fuldførtes tårnet på nordsiden af Helligåndskirken først ved midten af 1500-tallet, men underdelen er middelalderlig, og de svære mure viser, at det fra begyndelsen var hensigten at bygge i flere stokværk.⁴ Svære mure i bygningsafsnit, der i dag blot udgøres af ét stokværk, angiver også eksistensen af et tårn ved nordsiden af både Karmelitterklosterkirken i Helsingør og Bringstrup Kirke (Ringsted Herred, Sorø Amt). I begge tilfælde bekræftes nedtagne tårnoverdele tilmed af skriftlige kilder.⁵ Om det lykkedes at fuldføre tårne ved langsiden af landsbykirkerne i Mellerup (Støvring Herred, Randers Amt) og Vissing

(Galten Herred, Randers Amt) vides derimod ikke, men våbenhusenes kraftige mure tyder på, at det også her har været hensigten.⁶

Fig. 1. Vilstrup Kirke nord for Ribe, set fra sydøst. Det senmiddelalderlige tårn ved korets nordside har tårnrummet indrettet som sakristi. Det opskalkede spir stammer fra nyere tid. Foto: Th. B. 2005.

Fig. 2. Udbredelseskort over middelalderlige, desorienterede kirketårne i Danmark med angivelse af de middelalderlige stiftsgrænser. Signaturer: Ved skibets langside (●); ved korets langside (◆); ved korgavlen (■); over sideskib (▼); ved skibets sydvesthjørne (★); fritstående (▲); over romansk bygningsafsnit (+). Tårne, hvis underdele udgør ældre våbenhuse, er markeret med grå signaturer. Nedrevne og delvist bevarede og planlagte tårne er markeret med tomme signaturer. Tegning: Th. B. 2004.

Bemærkelsesværdige svære mure i bygningsafsnit, der i dag identificeres som eksempelvis våbenhuse eller sakristier, kan med tiden udvide gruppen af desorienterede tårne en smule. Derimod er det vanskeligt at øge antallet med nedrevne bygningsafsnit, som både er problematiske at datere og tolke uden skriftlige eller billedlige kilder.⁷ Ved fem kirker taler særlige omstændigheder dog for, at de nu nedrevne tårne må være

bygget i middelalderen. Valfartskirken St. Søren i Gl. Rye (Tyrsting Herred, Århus Amt) nær Skanderborg blev i 1660'erne gengivet med et tårn øst for koret. Ved udgravninger er det påvist, at tårnet har indgået i et stort korafsnit, der næppe stammer fra tiden efter reformationen, hvor kirken reduceredes kraftigt.⁸ Middelalderlige er også et tårn ved korgavlen af Helvigskirken i Aalborg, hvis tårnrum omtales som et St. Anna Kapel, og et tårn med samme placering ved den nedrevne Tyrstrup Kirke (Sønder Tyrstrup Herred, Haderslev Amt), der kan knyttes til en hel gruppe senmiddelalderlige østtårne på Haderslev-egnen (se kap. 4).⁹ På baggrund af et stort kildemateriale må det også antages, at et desorienteret tårn ved Franciskanerklosterkirken i Odense er opført i middelalderen, og det samme gælder utvivlsomt et tårn ved Dominikanerklosteret i Vejle, hvorom der dog ikke vides meget.¹⁰ Klosterkirken blev nedrevet ved reformationen, men østfløjen, der frem til 1780 fungerede som rådhus, er flere gange fremstillet med et højt kamtakket tårn, der ikke hører hjemme i tidens rådhusarkitektur.¹¹ Foruden disse forsvundne bygningsafsnit viser åbne fortællinger i St. Knuds Kirke i Odense, at der i basilikaens sidste byggefase indgik planer om at opføre et tårn over søndre sideskib, men arbejdet førtes aldrig ud i livet.¹² Inklusiv dette planlagte tårn har 48 kirker i det nuværende Danmark fået et desorienteret tårn i middelalderen. Flertallet ligger i Østdanmark, 17 alene på Sjælland, men også på Fyn og i de østlige dele af Jylland har flere kirketårne fået en afvigende placering. Fænomenet er derimod næsten ukendt i det øvrige Jylland. I Børglum Stift optræder ingen, mens der i Viborg Stift blot kendes ét enkelt.

Som størstedelen af Danmarks middelalderlige kirketårne er de desorienterede tårne alle gotiske.¹³ Fem af tårnene er dog opført over ældre romanske byg-

Fig. 3: Pedersborg Kirke nord for Sorø, set fra vest. Den romanske kirkes placering på et stejlt voldsted har forhindret, at tårnet kunne rejses ved skibets vestgavl. I stedet blev det placeret ved skibets nordside. Foto: Th. B. 1999.

ningsafsnit, der ikke har været disponerede til at bære overdele; tre over et kor og to over en korsarm (fig. 5).¹⁴ Kun i Bårse (Bårse Herred, Præstø Amt) og Sønderup (Slagelse Herred, Sorø Amt) udgøres tårnunderdelene af ældre gotiske bygningsafsnit, våbenhuse, som måtte forstærkes ved ombygningen.¹⁵ Anvendelsen af de ældre bygningsafsnit har her bestemt tårnets placering, men at de desorienterede tårne er rejst ved kirkens langside har ubetinget også størst almen udbredelse. Ved 19 kirker er tårnet placeret ved skibets langside, så tårnrummet kunne fungere som våbenhus eller i sjældne tilfælde som korsarm (fig. 3).¹⁶ Ni tårne er derimod rejst ved langsiden af koret med tårnrummet indrettet som sakristi, mens ti tårne ved korets østgavl enten har tjent som kor, korforlængelse eller som et separat rum uden direkte adgang til den øvrige del af kirken (fig. 1, 9).¹⁷ Det planlagte tårn ved Odense St. Knud har som det eneste været planlagt over et sideskib, og heller ikke tårnet ved Benediktinerkloster-

kirken i Herlufsholm (Øster Flakkebjerg Herred, Sorø Amt), der er opført ud for kirkens sydvesthjørne, har danske paralleller. Det samme gælder tårnet ved Kerte Kirke (Båge Herred, Odense Amt), der er opført som en fritstående bygning i tre stokværk på kirkegården sydvest for kirken (fig. 4). Ved en række bornholmske kirker optræder også fritstående kirketårne, men de dateres trods sparsomme dateringsmæssige detaljer traditionelt til tiden efter 1500-tallets midte.¹⁸

3. Praktiske løsninger

Tårnenes desorienterede placeringer forklares ofte såvel herhjemme som udenfor landets grænser med praktiske omstændigheder.¹⁹ Når tårnet ved den midtsjællandske Pedersborg Kirke (Alsted Herred, Sorø Amt) er rejst ved skibets nordside, skyldes det utvivlsomt, at kirken opførtes på toppen af et snævert voldsted med det romanske skibs vestgavl placeret så tæt på bankens stejle side, at der umuligt kunne bygges et vesttårn (fig. 3).²⁰ Valget af byggegrund er her ekstraordinær, men naturligt kuperet terræn har haft afgørende indflydelse på tårnets placering andre steder.²¹ I enkelte tilfælde kan afvigelsen skyldes, at der ikke har været tilstrækkelig plads til rådighed vest for kirken, hvilket i dag kan være vanskeligt at fastslå. Et desorienteret kirketårn kan også ses i lyset af den besparelse, der ligger i at opføre tårnet i kombination med et af kirkens øvrige bygningsafsnit, hvilket understreges af, at en stor del er kombineret med våbenhuse, der er en langt hyppigere tilføjelse til danske landsbykirker end tårne. Dette økonomiske perspektiv fremføres også ofte udenfor landets grænser, bl.a. i den nordlige del af Polen hvor bykirken i Malbork (Marienburg) har et senmiddelalderligt tårn ved skibets nordside, der samtidig tjener som våbenhus.²² Herhjemme er en sådan dobbeltfunk-

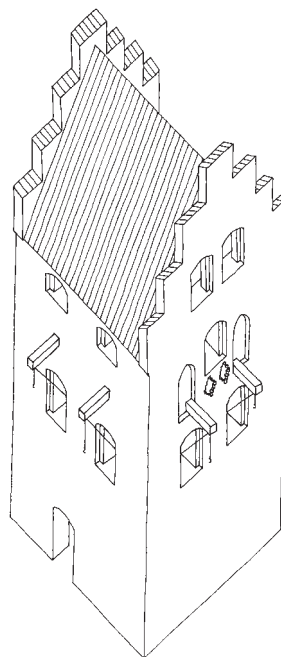

Fig. 4. Tv.: Det fritstående kirketårn i Kerte, set fra nord. Af mellemstokværkets luger er kun vestmurens samt den vestre i nordmuren endnu åbne. De øvrige er bevarede som indvendige nicher. Th.: Rekonstruktion af tårnet med hejsebomme, set fra nordvest. Foto og tegning: Th. B. 2004/2005.

tion særlig illustrativ i det fritstående tårn i Kerte (fig. 4).²³ I hver af mellemstokværkets mure er der indsat to store åbninger, ca. 140x70 cm, som ud fra deres placering lavt over gulvet må opfattes som hejseluger. Etagen må have været indrettet som magasin og har sandsynligvis udgjort kirkeladen, der netop på Fyn grundmurede i middelalderen.²⁴ Der kan ikke påvises spor efter hejsebomme udvendigt i tårnets kalkede facader, men deres tilstedeværelse antydes af, at klokkestokværket mod nord og syd har ganske lave og højsiddende glamhuller, hvis udformning kan være et hensyn til bommene umiddelbart under. Mod øst og vest har der ikke været samme problem, da der her kun er ét glamhul, som også har fået en mere harmonisk højde. Med de store åbninger kan

det fritstående tårn næppe tillægges fortifikatorisk betydning, som det er blevet forsøgt for en gruppe af fritstående, middelalderlige kirketårne langs Skånes sydkyst; deres funktion kunne genovervejes.²⁵

Den økonomiske gevinst er også indlysende for de tårne, der blev rejst over ældre bygningsafsnit. I Veng (Hjelslev Herred, Århus Amt) opførtes tårnet endda over en korsarm på trods af, at der allerede eksisterede en ældre underdel til et romansk vesttårn (fig. 5).²⁶ En færdiggørelse af dette havde dog betydet, at tårnet ville være blevet af langt større dimensioner med tilsvarende større arbejdsindsats og materialeforbrug. Samme overvejelser må have gjort sig gældende i Bringstrup (Ringsted Herred, Sorø Amt) og Sønderup (Slagelse Herred, Sorø Amt), hvor skibenes vestforlængelser ud-

gør underdele af svære tårne, jævnbrede med skibet. Tårnene fuldførtes formentlig aldrig men blev opgivet til fordel for slankere tårne på kirkernes langsider.²⁷

Praktiske motiver, topografiske som økonomiske, ligger uden tvivl bag en række af middelalderens desorienterede kirketårne men har næppe været tanken bag dem alle (fig. 6). Ved Drøsselbjerg Kirke (Løve Herred, Holbæk Amt) i Nordvestsjælland er tårnet placeret foran skibets syddør med våbenhus i tårnrummet på trods af, at kirken er bygget på en jævn og tør grund, og kirkens gentagne udvidelser og ombygninger i middelalderens sidste del modsiger behovet for et økonomisk overkommeligt tårnbyggeri.²⁸

4. Haderslevegnens østtårne

Allerede i 1920 bemærkede M. Mackeprang, at ikke alle desorienterede kirketårne kunne forklares som praktiske løsninger, og henviste til en gruppe kirker på Haderslevengen, hvis tårne var placeret øst for de romanske kor, uden at der kunne påvises nogen egentlig grund dertil.²⁹ Gruppen tæller fire bevarede kirker, Grarup, Halk (Haderslev Herred, Haderslev Amt), Hjerndrup og Stepping samt Tyrstrup Kirke (Sønder Tyrstrup Herred, Haderslev Amt), der blev nedrevet i 1863 og kun kendes sparsomt.³⁰ De fem tårne udgør halvdelen af de hjemlige middelalderlige tårne, som er placeret øst for kirken, og alene denne koncentration taler for, at den desorienterede placering her ikke kun har været praktisk eller økonomisk motiveret.

De fire bevarede tårne er opført i røde teglsten i munkeforbandt med stedvis anvendelse af sortbrændte bindere og genanvendte granitsten fra den romanske kirke i den nederste del af facaden. I Grarup, Halk og Stepping er tårnrummet indrettet som et krydshvælvet kor med en regulær korbue i vestmuren (fig. 7: 1-3). Samtidig med tårnenes opførelse er

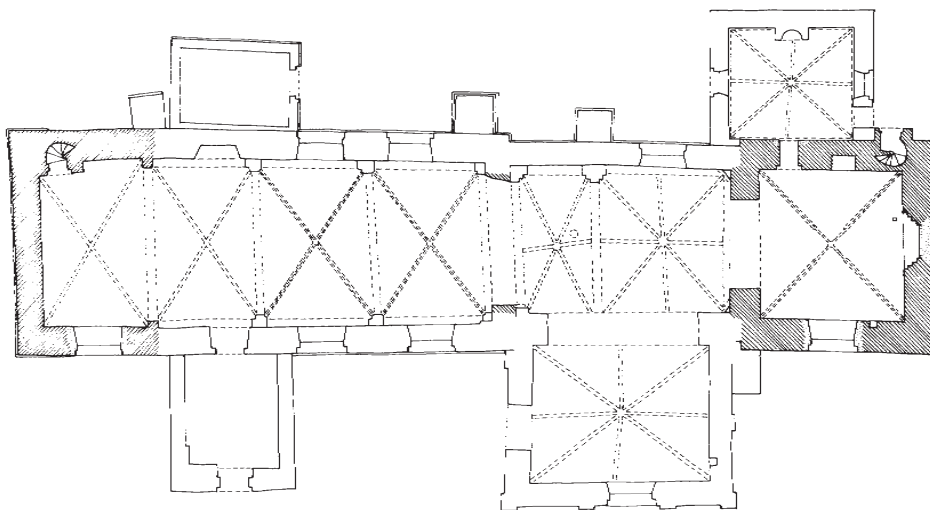

Fig. 5. Veng Klosterkirke, set fra syd. Selvom underdelen af et romansk, lisénudsmykket vesttårn er bevaret, er det senmiddelalderlige tårn rejst over den romanske korsarm. Efter Danmarks Kirker.

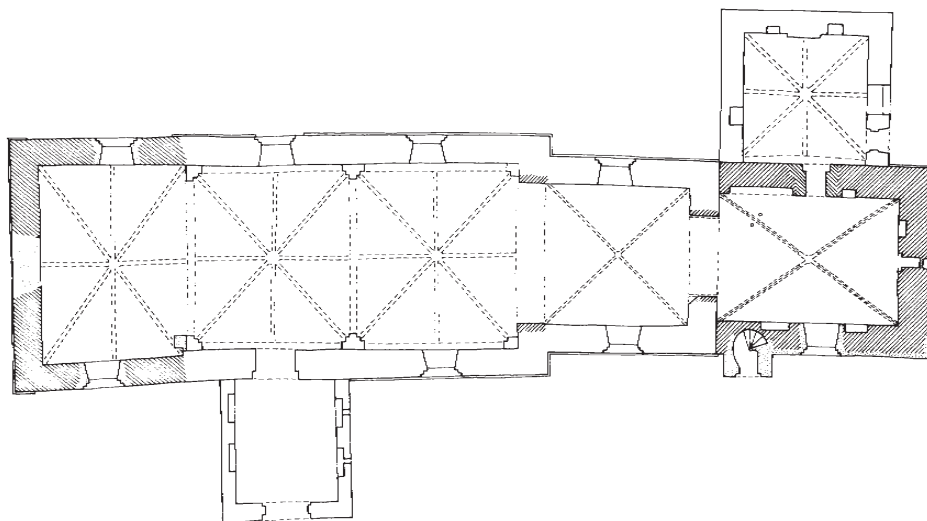

Fig. 6. Drøsselbjerg Kirke, set fra nordøst. Foruden tårnet foran skibets syddør blev kirken i middelalderen udvidet med et sideskib mod syd, forlænget mod øst og vest samt tilføjet et kapel og et sakristi på nordsiden. Efter Danmarks Kirker.

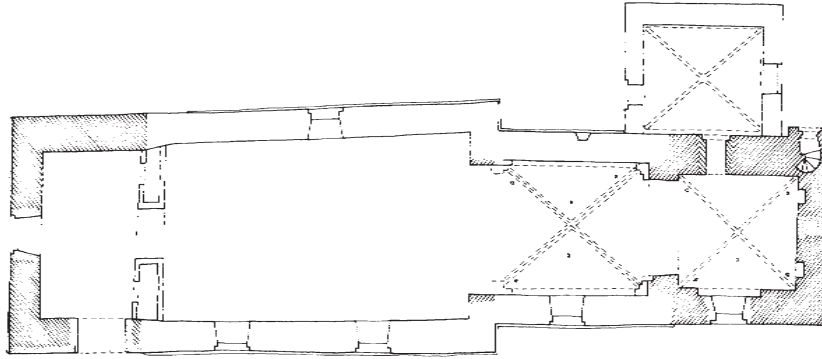
1

2

3

4

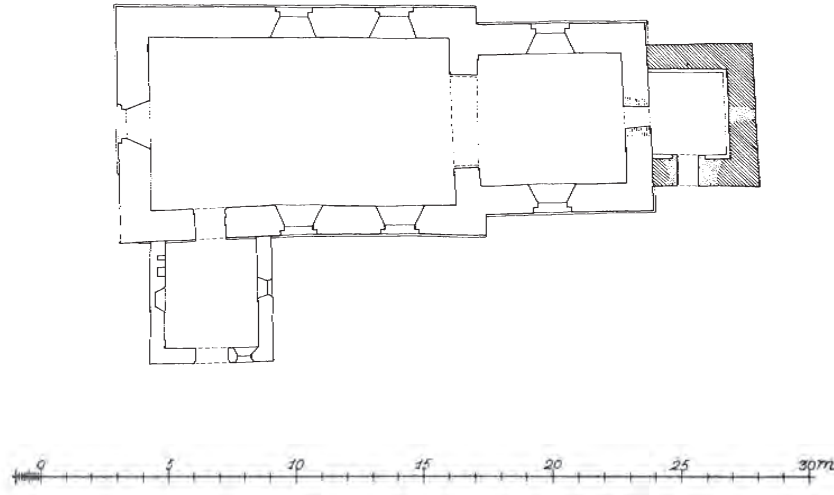

Fig. 7. Planer af kirkerne i Halk (1), Stepping (2), Grarup (3) og Hjerndrup (4) 1:300. Foruden tårnet fik Halk Kirke i senmiddelalderen også tilføjet en vestforlængelse af skibet, et våbenhus og et kapel mod syd, et sakristi mod nord, mens ydermurene forsynedes med stræbepiller. Stepping Kirke tilføjedes en vestforlængelse, et våbenhus mod syd og et sakristi mod nord, mens der ved Grarup Kirke opførtes en vestforlængelse og et sakristi mod nord. Desuden blev kor og skib overhvalvet i Halk og Stepping, mens alene koret overhvalvedes i Grarup. Til Hjerndrup Kirke tilføjedes blot et våbenhus mod syd, mens trælofterne bevaredes i kirkens indre. Tegning: Th. B. 2004 efter Danmarks Kirker. Tårne og vestforlængelser er forsynet med signaturer efter Danmarks Kirker.

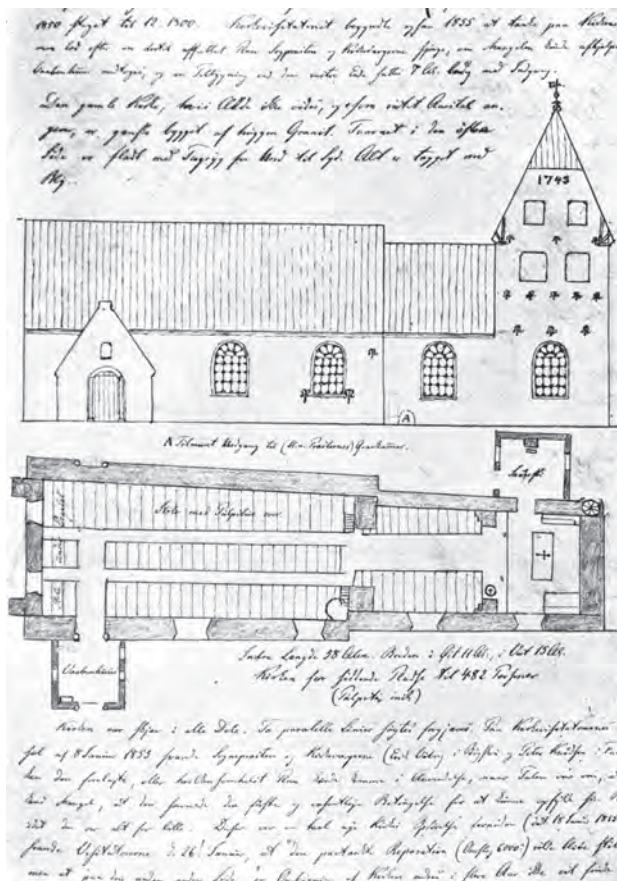

Fig. 8. Tyrstrup Kirke. Skitseret plan og opstalt af sydfacaden, udført 1851. Efter Danmarks Kirker.

de romanske kormure nedrevet, og de oprindelige kor slået sammen med skibene. Samtidigheden mellem tårnbyggerierne og korenes inddragelse i skibene illustreres tydeligt i Stepping, hvor den romanske korbues krumhuggede kilesten og kragbånd genanvendtes i den ny korbue i tårnet. Ud fra kendskabet

Fig. 9. Halk Kirkes indre, set mod øst. Koret er indrettet i tårnrummet, mens det romanske kor er inddraget i skibet efter nedbrydning af den oprindelige triumfmur. Derved er skibets østre del blevet smallere end den vestre. Foto: Th. B. 2004.

til Tyrstrup Kirke kan det sandsynliggøres, at tårnet her var indrettet på samme vis (fig. 8). På en skitseret plan fra 1851 er tårnet i hvert fald indrettet med korbue, men der kan herske tvivl om, hvorvidt kirkens romanske kormur var fjernet. Markerede stolestader i det oprindelige kor viser dog, at det i praksis fungerede som skib i tiden op til nedrivningen.

Tårnenes indretning som regulære kor og de romanske kors inddragelse i skibet er bemærkelsesværdig. Resultatet er blot blevet en udvidelse af skibet, der kunne være blevet realiseret langt enklere ved opførelsen af et vesttårn, forbundet med skibet ved en arkade, eller ved en regulær vestforlængelse. En vestforlængelse ville tilmed have sikret, at skibets østre del ikke blev smallere end den vestre, som det skete efter nedrivningen af de romanske triumfmure (fig. 9). I forhold til et traditionelt vesttårn blev in-

tet altså sparet, og i Halk kan tårnbyggeriet endda ses i sammenhæng med en større ombygning af kirken. Tårnet er af samme bredde som skibet og dermed en smule bredere end koret, hvilket indikerer, at det i forlængelse af tårnbyggeriet har været hensigten at erstatte det romanske kor med et bredere, så kirken ville blive omdannet til et regulært langhus. Denne ombygning realiseredes aldrig; i stedet opførtes et kapel ved sydsiden af det romanske kor, som samtidig overhævedes med to ottedelte hvælv. Heller ikke i Hjerndrup kan tårnets placering i sig selv tillægges økonomiske bevæggrunde. Tårnet er væsentlig spinklere end de øvrige men har efter alt at dømme kun haft adgang til det nederste tårnrum ad en udvendig nu omsat dør i sydmuren (fig. 7: 4, 10). Tårnrummet er senere forbundet med koret og indrettet til sakristi, men den kurvehanksformede dør er så snæver, at den næppe har haft en forgænger, og oprindeligt kan rummet ikke have spillet nogen direkte rolle for kirkens brug.³¹

Hverken i Grarup eller Hjerndrup kan terrænfald på kirkegården tillægges betydning for placeringen af tårnene. Det samme er tilfældet i Tyrstrup, hvor den gamle kirkegård endnu er i funktion, men både i Halk og Stepping forekommer terrænfald vest for kirkerne, der modsat M. Mackeprangs opfattelse kan have haft indflydelse på tårnenes placering (fig. 11). De to kirker fik i senmiddelalderen også en vestforlængelse af skibet, og da meget tyder på, at disse er yngre end tårnene, kan terrænet principielt ikke have været til gene for et tårnbyggeri.³² At de to tårne hører til kirkernes ældste gotiske tilføjelser antydes af tårnhvælvenes pærestavsprofilerede ribber og cirkulære slutsten, der i hvert fald er typologisk ældre end vestforlængelsernes retkantede halvtensribber. Terrænfaldene forhindrede således ikke principielt opførelsen af vesttår-

ne, men byggegrunden vest for kirkerne kan muligvis være blevet vurderet som uegnet til et byggeri i flere stokværk men ikke til en vestforlængelse.

Ribbeprofilernes overensstemmelse med ribberne i Haderslev Vor Frues søndre sideskib indikerer, at tårnene i Halk og Stepping meget vel kan være opført i tilknytning til de byggearbejder, som fandt sted ved den nærliggende købstadskirke i 1400-tallets første årtier.³³ Denne datering understøttes i Halk af tårnrummets store spidsbuede østvindue; et element der aftager kraftigt i gotisk korbyggeri i løbet af 1400-tallet.³⁴

Fig. 10. Hjerndrup Kirke, set fra nordøst. Foto: Th. B. 2004.

Fig. 11. Halk Kirke, set fra nordvest. Terrænfaldet vest for kirken er sandsynligvis reguleret i nyere tid. Foto: Th. B. 2004.

På Haderslevvegnen har foruden Halk og Stepping kun Bevføte Kirke (Nørre Rangstrup Herred, Haderslev Amt) et tårnrum med profilerede ribber, mens egnens øvrige middelalderlige tårnhvælv er udformet med enklere retkantede ribber.³⁵ De to østtårne kan derfor meget vel høre til blandt de ældste kirketårne på egnen, og i lokalt perspektiv har deres placering således ikke nødvendigvis fremstået som afvigende ved opførelsen. Ingen af egnens kirker har i hvert fald sikre spor efter romanske tårne, og Vor Frue Kirke i Haderslev, der kunne have øvet indflydelse på de omkringliggende landsbykirker, fik først tårn i renæssancen.³⁶

At det har været nødvendigt at opføre tårne med desorienterede placeringer i Halk og Stepping kan være årsagen til, at der på egnen er opstået en lokal tradition for at placere kirketårne øst for koret. Som løsning af et praktisk problem blev tårnet flyttet til korets østgavl, og som kompensation for den udvidelse af kirken, som et vesttårn ville have betydet, blev det romanske kor lagt sammen med skibet. For de tre

nærliggende landsbykirker var denne løsning dog hverken praktisk eller økonomisk motiveret men må være blevet betragtet som et arkitektonisk ideal. Store variationer i de fire bevarede tårnes konstruktion og udsmykning taler i hvert fald mod, at byggerierne skyldes én bygmesters personlig holdning til, hvor et kirketårn skulle placeres, og heller ikke særlige ejerforhold kan forklare de iøjnefaldende tårnbyggerier.³⁷

I Grarup og Tyrstrup slog inspirationen fra Halk og Stepping ikke kun igennem i tårnenes placering. I lighed med forbillederne indrettedes begge tårne med kor i tårnrummet og adgang til de øvre stokværk via et fremspringende trappehus, og sammen udgør de fire tårne de eneste hjemlige eksempler på denne løsning.³⁸ Kun det udgravede østtårn ved St. Søren Kirke i Gl. Rye kan tillægges en vis planmæssig lighed, men tårnrummet har her fungeret som en regulær korforlængelse, der i langt højere grad opfylder senmiddelalderens ønske om at udvide korafsnittet.³⁹ I Grarup er tårnrummets krydshvælv dog udført med retkantede halvstensribber; en antydning af at byggeriet er yngre end i Halk og Stepping.

Tårnet i Hjerndrup adskiller sig tydeligst fra de øvrige ved sine spinkle dimensioner, bjælkeafdækkede tårnrum og adgang til mellemstokværket via en fritrappe på nordsiden (fig. 10).⁴⁰ En påvirkning fra Halk og Stepping ses dog ikke umuligt i tårnets spir, der herhjemme er en tagform, som kun undtagelsesvist optræder i tårnbyggeriet men visuelt har stærke minder om Halk og Steppings valmede sadeltage, der ligeledes er fåtallige på dansk grund.⁴¹ Begge valmtage har oprindeligt været udformet med halvvalmede gavle, men endnu i middelalderen blev valmene i Stepping omdannet til halvvalme ved opsættelse af halvgavle mod øst og vest (fig. 12).⁴² Ved nedrivningen var også tårnet i Tyrstrup forsynet med et sadeltag med halvval-

mede gavle, der kan have indeholdt oprindelige dele, mens den oprindelige tagløsning i Grarup er ukendt (fig. 8). Et opskalket spir fra nyere tid er dog ikke umuligt en videreførelse af oprindelige forhold.

Trods de åbenlyse forskelle imellem Hjerndrup og de øvrige østtårne har det dog et særpræget fællestrek med Halk, idet klokkestokværkets østvendte glamhuller er placeret påfaldende skævt for midteraksen (fig. 10). I Hjerndrup er det enlige glamhul i sin nuværende udformning sekundært, men som de bevarede bryder det et savskifte under gesimsen og udgør formentlig blot en ommuring af et ældre samme sted. Asymmetrien i facadekompositionen gentages i tårnets delvist bevarede klokkestol, der er placeret i klokkestokværkets søndre side. De ejendommelige klokkestokværk har endnu ingen danske paralleller,

og selvom tankerne umiddelbart ledes hen på en fejl-disponering under byggeriet, er skævhederne så markante, at der må være tale om velovervejede handlinger. I Hjerndrup, hvor opgangen til klokkestokværket foregår igennem gulvet, kan det have været hensigtsmæssigt at placere klokkestolen i det snævre stokværks ene side og dermed flytte det østre glamhul af hensyn til klokkeklangen. Motivet må imidlertid være introduceret i Halk, hvor adgangen til klokkestokværket foregår direkte fra trappetårnet. Her er placeringen af klokkestol og glamhuller muligvis blot en særpræget måde, hvorpå der har kunnet skabes bedre plads i stokværket. Om kirkeklokker overhovedet høres bedre, hvis glamhullerne er placeret ret ud for klokkestolen, kan diskuteres, og de her fremførte tanker må tages med forbehold.

Fig. 12. Stepping Kirke, set fra øst. Tårnet blev ved opførelsen forsynet med et sadeltag med helvalme, som i middelalderen omdannedes til halvvalme. Foto: Th. B. 2004.

5. Arkitektoniske idealer

De indbyrdes relationer mellem Haderslevegnens østtårne viser, at et desorienteret kirketårn i sig selv har kunnet opfattes som et arkitektonisk ideal. Særlig tydeligt er dette i Hjerndrup, hvor tårnrummet ligefrem er vanskeligt at funktionsbestemme, og placeringen ved korgavlen må her have været vægtet meget højt.

At desorienterede kirketårne ikke kun repræsenterer praktiske og nødtvungne løsninger antydes også blandt de 15 sjællandske kirketårne, som er rejst ved kirkernes langside (fig. 2). Selvom tårnenes placering flere steder kan forklares ved terrænfald på kirkegrunden, er det bemærkelsesværdigt, at kun et enkelt af de ti tårne, der har bevaret den oprindelige tagløsning, er forsynet med et sadeltag med øst-vestorienterede gavle.⁴³ De resterende har alle sadeltage med nord-sydorienterede gavltrekanter og skiller sig derved markant ud fra Sjællands øvrige middelalderlige kirketårne, der næsten uden undtagelse afsluttes af øst-vestorienterede sadeltage.⁴⁴ Nord-sydorienterede sadeltages tilknytning til tårne ved langsiden af en kirke iagttages ikke kun på Sjælland men over hele landet samt i Skåne, hvor der også findes enkelte desorienterede kirketårne.⁴⁵ Det særlige tilhørsforhold er blot tydeligst på Sjælland, da der i både Jylland og på Fyn også findes markante koncentrationer af vesttårne med tværstillede sadeltage.⁴⁶

Forbindelsen mellem tværstillede sadeltage og denne del af de desorienterede kirketårne kan anskues rent praktisk, idet regnvand fra taget er blevet ledt direkte til jorden og ikke ned over skibets tag med fare for vandskade, men intet taler for, at dette er blevet betragtet som et væsentligt problem. Parallelle sadeltage optræder hyppigt ved hallekirker, bl.a. i en senmiddelalderlig toskibet fase i den store landsbykirke

i Drøsselbjerg (fig. 6, 14).⁴⁷ Som kirketype fik hallekirken ikke den store udbredelse herhjemme, men parallelle sadeltage er ofte anvendt over sideskibe.⁴⁸ Når tårnet ved sydsiden af Drøsselbjerg Kirke er afsluttet af et sadeltag med nord-sydorienterede gavle, kan det opfattes som et bevidst forsøg på at bryde kirkens naturlige øst-vest-orienterede linier. Derved er der blevet skabt en rytme i bygningen, som også må være baggrunden for, at sideskibe er blevet udformet på denne vis.

Som i Pedersborg optræder tværstillede sadeltage også på kirketårne, hvis desorienterede placering indiskutabelt er dikteret af byggegrunden. Her har de terrænmæssige omstændigheder ikke forhindret, at tårnet kunne tilføre kirken andre kvaliteter, og at nødvendighed således er blevet vendt til en kvalitet iagttages særlig tydeligt i Gerlev Kirke (Gerlev Herred, Randers Amt) (fig. 3, 13:1).⁴⁹ Den romanske kirkes vestgavl er placeret direkte ud mod en høj og stejl skrænt, og det svære senmiddelalderlige tårn blev i stedet rejst øst for koret med udvendig adgang i sydmuren. Som i Hjerndrup har tårnrummet ingen forbindelse til den øvrige kirke, men mens placeringen af tårnet her var frivillig, har den som udgangspunkt været ufrivillig i Gerlev. Både valg af byggegrund og tårnrummets indretning er ejendommelig, da man kunne have udnyttet det som våbenhus, kapel eller sakristi ved i stedet at opføre det ved kirkens langside. Heller ikke muligheden for at udvide koret, som placeringen ellers lægger op til, er blevet taget op. Samme situation ses ved nabokirken i Kærby, hvor et tårn ved korets østgavl også kan begrundes med et terrænfald vest for skibet. De to tårnes placering må derfor opfattes som delvist bevidste og er ikke umuligt inspireret af den nærliggende Birgittinerklosterkirke i Mariager, der

ved færdiggørelsen i 1400-tallets anden del var en af landets største kirker. Af den stærkt reducerede klosterkirke er kun bevaret det vestligste parti med tårnet, hvis placering ved gavlen af det lave munkekor oprindeligt har givet indtryk af, at tårnet var rejst ved østgavlen af en romansk kirke (fig. 13: 2).⁵⁰ Den store klosterkirkes moderne arkitektur har formentlig været attraktiv, men tårnbyggerierne i Gerlev og Kærby kan også have været under indflydelse af de religiøse referencer, som var forbundet med birgittinerordenen. At påvirkningen er gået den modsatte vej, fra Gerlev og Kærby til Mariager, må derimod anses for usandsynligt. Selvom Birgittinerklosterkirker principielt skulle være kullede, har også ordenens klosterkirke i Maribo haft vesttårn, og de to klosterkirker danner således et fælles formsprog, der må have været accepteret indenfor ordenens strenge byggereglement.⁵¹

6. Tiggerklosterkirkernes tårne

Det er vanskeligt at indkredse de tanker, der ligger til grund for den middelalderlige bygningskultur. Det hjemlige byggeri har i vid udstrækning udviklet sig selvstændigt i forhold til de udenlandske forbilleder, og skellet mellem praktiske løsninger og arkitektoniske idealer, der ofte er sammenfaldende i gotisk bygningskunst, kan være umulig at drage. Det kan dog konstateres, at der bag flere af de desorienterede kirketårne ligger klare arkitektoniske overvejelser, og selv hvor kirkepladsens topografi har bestemt afvigelsen, kan der være blevet arbejdet med et veldefineret arkitektonisk udtryk. Om der også ligger symbolske overvejelser bag det iøjnefaldende byggeri kan vanskeligere afgøres, men tårnrummenes hyppige brug som våbenhuse, der almindeligvis ikke tillægges specifikke liturgiske funktioner, taler umiddelbart imod.

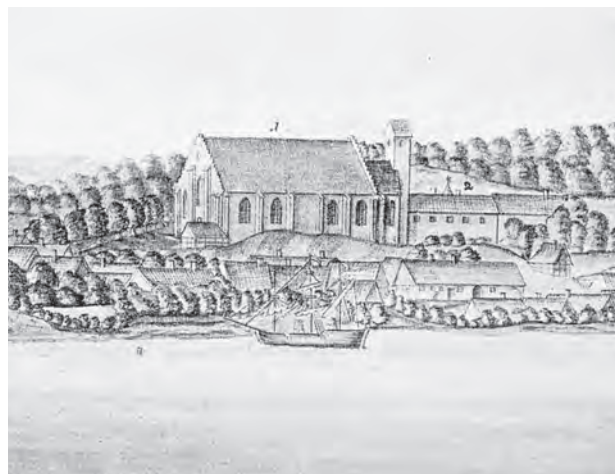

Fig. 13. Tv.: Gerlev Kirke, set fra syd. Foto: Th. B. 2004. Th.: Mariager Birgittinerklosterkirke omkring 1750, fra nordøst. Kirken reduceredes til dens nuværende udformning 1788-1789. Efter Lorenzen 1922.

Fig. 14. Dominikanerklosterkirken i Århus omkring 1938, set fra sydvest. Efter Danmarks Kirker.

At det langt fra er muligt at afgøre, om opførelsen af et desorienteret tårn har udspring i en praktisk løsning eller i et reelt ønske, ses særlig tydeligt hos de danske tiggerklosterkirker, som fik tårn i middelalderen: Helligåndsklosterkirkerne i København og Aalborg, Karmelitterklosterkirken i Helsingør, Dominikanerklosterkirkerne i Århus og Vejle samt Franciskanerklosterkirkerne i Odense og Nykøbing Falster (fig. 14). Disse syv er de eneste danske tiggerklosterkirker, der med sikkerhed fik tårn i middelalderen, og som Haderslevegnens østtårne antyder alene dette fællestræk, at der har ligget dybere overvejelser bag. Samme billede ses i øvrigt i Skåne, hvor Franciskanerklosterkirken i Ystad har tårnet stående ved korets sydside, og i Østersøområdet, hvor det mindretal af tiggerklostre, der fik tårn i middelalderen, som regel har det placeret ved kirkens langsiden.⁵² I 1493-1495 opførtes der således et slankt tårn med ottekantet overdel ved langsiden af Franciskanerklosterkirken St. Trinitatis i

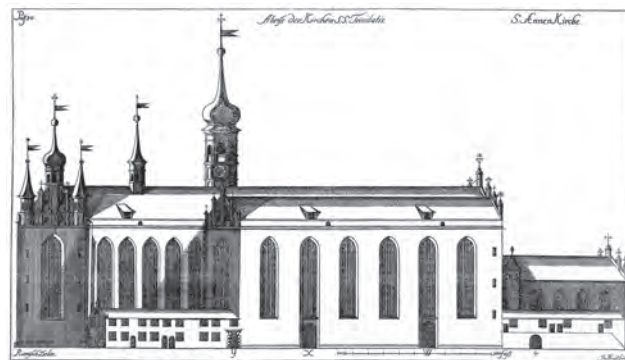

Fig. 15. St. Trinitatis Franciskanerklosterkirke i Gdansk, set fra nord. Tårnet ved korets sydside har ottekantet overdel og indgår i korsgangen. Kobberstik af Bartel Ramisch, 1695. Efter Drost & Swodoba 1972.

Gdansk (fig. 15).⁵³ På den baggrund taler meget for, at flere af de nedrevne klosterkirkers udaterede desorienterede tårne er middelalderlige.

De desorienterede kirketårnes tilknytning til tiggerklosterkirkerne kan have været bestemt af muligheden for at udnytte tårnenes nederste stokværk i klosterkomplekset. I Helsingør og Nykøbing indgik tårnrummet indgået i korsgangen, i Ålborg og muligvis København har det været indrettet som kapel, i Odense som et gennemgangsrum, mens det i Århus har fungeret som sakristi.⁵⁴ Ved at placere tårnene ud for korene har klokkerne desuden kunnet betjenes fra korafsnittet i forbindelse med messen. Muligvis har det i København, Helsingør, Odense, Aalborg og Århus heller ikke været ønskeligt at tilføje et tårn ved klosterkirkernes vestgavl, hvor der ved sammenstødet med vestfløjen var indrettet en lille plads med indgang til kirke og kloster.⁵⁵

Modsat disse praktiske overvejelser kan tårnenes placering også have været styret af, at tiggerklosterkirker almindeligvis ikke måtte have tårn.⁵⁶ Ved at

bygge et beskedent tårn med desorienteret placering kunne denne regel muligvis forbigås, da tårnet blot kunne betragtes som en stor tagrytter. Forbudet blev dog ikke strengt efterlevet af alle ordener. I 1239 fuldførtes et tårn ved langsiden af franciskanerordenens hovedkirke i Umbrien, St. Francisco i Assisi, og inspireret af dette rejstes der i tiden efter tårne med samme placering ved flere andre italienske franciskanerklosterkirker, selvom ordenen vedtog et tårnforbud i 1260.⁵⁷ Både herhjemme og i eksempelvis Nordtyskland er franciskanerordenen stærkt repræsenteret blandt tiggerklosterkirker med tårn, og byggeriet er ikke umuligt inspireret af de strømninger, der er udgået fra moderkirken, som også kan have øvet indflydelse på andre ordener. Bevæggrundene for klosterkirkernes tårne behøver dog ikke at være sammenfaldende. Som det er tilfældet blandt Danmarks øvrige desorienterede kirketårne, kan udgangspunktet have været vidt forskelligt fra kloster til kloster, og tankerne bag dele af det særprægede tårnbyggeri vil fortsat være ukendte.

Litteratur

- Almqvist, Boel: Några problem rörande franciskanerordenens medeltida byggnadsskick i Norden, *Ystadiana* 1992, s.175-199, Ystad 1992.
- Bertelsen, Thomas: Værkstedstradition, mesterrelation og bygmeister. Studier af Danmarks senmiddelalderlige styltetårne, *hikuin* 30, s. 7-24, Århus 2005.
- Böker, Hans Josef: *Die mittelalterliche Backsteinarchitektur Norddeutschlands*, Darmstadt 1988. *Danmarks Kirker*. København 1933-.
- Drost, Willi: *Kunstdenkmäler der Stadt Danzig 2. Sankt Katharinen in Danzig*, Stuttgart 1958.
- Drost, Willi (†) & Franz Swodoba: *Kunstdenkmäler der Stadt Danzig 5. Sankt Trinitatis und andere Kirchen in Danzig*, Marburg 1972.
- Frölén, Hugo F.: *Nordens befästa rundkyrkor* Andra delen, Stockholm 1910.

- Frölén, Hugo F.: *Nordens befästa rundkyrkor* Första delen, Stockholm 1911.
- Græbe, Henrik: *Ribe Skt. Katharinæ Kloster*, København 1978.
- Holmberg, Rikard: *Kyrkobyggnad, kult och samhälle*, Stockholm 1990.
- Jacobsen, Henrik: Östra Ingelstad Kirke. En usædvanlig landsbykirke i Skåne, *Architectura* 7, s. 93-101, København 1985.
- Johannsen, Hugo & Claus M. Smidt: *Danmarks Arkitektur. Kirkens Huse*, København 1981.
- Kock, Jan: Helligåndshus og -kloster i Aalborg, *hikuin* 23, s. 149-182, Århus 1996.
- Krongaard Kristensen, Hans: Tiggerklostrenes bygninger i Horsens, Vejle og Kolding, *Vejle Amts Årbog* 2003, s. 30-42, Vejle 2003.
- Lorenzen, Vilhelm: *De danske Birgittinerklostres Bygningshistorie*, København 1922.
- Mackeprang, M.: *Vore Landsbykirker*, København 1920.
- Manøe Bjerregaard, Mikael: Middelalderlige kirkelader i Danmark, *Kuml* 2003, s. 247-289, Århus 2003.
- Norn, Otto: Kirker og klostre i middelalderen, *Randers købstads historie* 1 (red. P. von Spreckelsen), s. 115-131, Randers 1952.
- Pontoppidan, Erik: *Den danske Atlas I-VII* (fotografisk optryk), København 1763-1781.
- Skaarup, Jørgen: *Ærøs Sankt Alberts – kirke og fæstning*, Rudkøbing 1997.
- Sloth Carlsen, Per: *Mariager Kloster*, Mariager 1983.
- Trap, J.P.: *Danmark*, 5. udg., København 1958-1972.
- Wilson, Barbara & Frances Mee: *The Medieval Parish Churches of York*, York 1998.

Noter

- 1 Blandt de få danske landsbykirker, hvis tårne er rejst over den vestligste del af skibet, kan nævnes Voerladegård Kirke (Tyrsting Herred, Århus Amt) og Øster Egesborg Kirke (Bårse Herred, Præstø Amt) (*Danmarks Kirker*, Præstø Amt 1933-35 s. 933; Århus Amt 1968- s. 3852-3853).
- 2 Betegnelsen »desorienteret tårn« introduceres i Mackeprang 1920 s. 104.
- 3 De 37 bevarede kirketårne med desorienteret placering optræder i Københavns Amt: Lyngby (Sokkelund Herred), Kirke Skensved (Tune Herred); Frederiksborg Amt: Kregme (Strø Herred); Præstø Amt: Bårse, Jungshoved (Bårse Herred), Rønnebæk (Hammer Herred), Sorø Amt: Pedersborg

(Alsted Herred), Sønderup (Slagelse Herred), Hårslev, Ting-Jellinge (Vester Flakkebjerg Herred), Kvislemark, Herlufsholm Benediktinerklosterkirke (Øster Flakkebjerg Herred); Holbæk Amt: Bakkendrup, Drøsselbjerg (Løve Herred); Maribo Amt: Nykøbing Falster, Franciskanerklosterkirken (Falster Sønder Herred), Avnede (Lolland Sønder Herred); Odense Amt: Bogense (Skovby Herred), Kerte (Båg Herred), Sønder Nærå (Åsum Herred); Svendborg Amt: Kværndrup (Sunds Herred), Ulbølle (Sallinge Herred), Ellested (Vindinge Herred), Simmerbølle, Tranekær (Langelands Nørre Herred), Humble (Langelands Sønder Herred); Haderslev Amt: Hjerndrup, Stepping, (Sønder Tyrstrup Herred); Grarup, Halk (Haderslev Herred); Ribe Amt: Vilslev (Gørding Herred); Ringkøbing Amt: Sønder Bork, Hemmet (Nørre Horne Herred); Vejle Amt: Pjedsted (Holmans Herred); Århus, Dominikanerklosterkirken (Hasle Herred), Veng (Hjelslev Herred); Randers Amt: Gerlev, Kærby (Gerlev Herred) (*Danmarks Kirker*, Præstø Amt 1933-35 s. 726, 863, 890-891; Sorø Amt 1936-1938 284-285, s. 640, 860-861, 869, 1058-1059, 1126-1127; Københavns Amt 1944-1951 s. 408-411, 1106-1107; Maribo Amt 1948-1951 s. 214, 443-444; Haderslev Amt 1954-1955 s. 290-291, 333-334, 440-441, 451-452; Frederiksborg Amt 1964-1979 s. 1563-1564; Århus Amt 1968- s. 1066-1067, 3216-3217; Holbæk Amt 1979-2001 s. 1221-1223, 1303-1305; Ribe Amt 1979-2003 s. 3121-3122; Trap, *Svendborg Amt* 1957 s. 739, 910, 932, 938, 966; *Vejle Amt* 1964 s. 1177; *Ringkøbing Amt* 1965 s. 535-536, 541). Tårnene i Bogense, Kerte og Kværndrup (Odense Amt), Sønder Nærå (Svendborg Amt), Gerlev og Kærby (Randers Amt) samt Grarup, Halk, Hjerndrup og Stepping (Haderslev Amt) er undersøgt i 2001 og 2004.

- 4 *Danmarks Kirker*, København 1945-1987 s. 651.
- 5 *Danmarks Kirker*, Sorø Amt 1936-1938 s. 422; Frederiksborg Amt 1964-1979 s. 328-329.
- 6 Muligheden for forsvundne tårnoverdele i Mellerup og Vissing er fremført i Trap, *Randers Amt* 1963 s. 785, 809 og understøttes af bygningsarkæologiske undersøgelser i 2004.
- 7 Et tårn, som indtil 1835 var rejst foran syddøren af Farup Kirke (Ribe Herred, Ribe Amt), kan muligvis have været middelalderligt, men dateringen kan ikke bekræftes (*Danmarks Kirker*, Ribe Amt 1979-2003 s. 3266). Det samme er tilfældet for et tårn ved sydsiden af den nedrevne Franciskanerklosterkirke i Randers, et tårn på nordsiden af den ligeledes nedrevne

Dueholm Johannitterklosterkirke i Nykøbing Mors samt for et fritstående tårn, som ved midten af 1700-tallet omtaltes på kirkegården i Gauerlund (Holmans Herred, Vejle Amt) (Pontoppidan 1769 s. 968; Norn 1952 s. 120; *Danmarks Kirker*, Tisted Amt 1940-1942 s. 86). Eksistensen af et tårn ved sydsiden af den udgravede St. Alberts Kirke på Ærø (Ærø Herred, Svendborg Amt) må derimod sættes stærkt i tvivl, da det alene er tolket på baggrund af en plyndret fundamentgrøfts svære dimensioner (Skaarup 1997 s. 25-29).

- 8 *Danmarks Kirker*, Århus Amt 1968- s. 3719- 3720, 3726-3728.
- 9 *Danmarks Kirker*, Haderslev Amt 1954-1955 s. 276-280; Kock 1996 s. 159.
- 10 *Danmarks Kirker*, Odense Amt 1990- s. 1798.
- 11 Krongaard Kristensen 1993 s. 39; *Danmarks Kirker*, Vejle Amt 2005 s. 259-262.
- 12 *Danmarks Kirker*, Odense Amt 1990- s. 266-270.
- 13 Både i romansk og gotisk kirkebyggeri er der gjort brug af kortårne og korskæringstårne, men da disse ikke udelukker opførelsen af et vesttårn, kan de ikke betragtes som desorienterede.
- 14 Tårnene i Bakkendrup, Ellested og Kværndrup er rejst over det romanske kor, mens tårnene i Humble og Veng er rejst over en romansk korsarm på skibet.
- 15 *Danmarks Kirker*, Præstø Amt 1933-35 s. 863; Sorø Amt 1936-1938 s. 640.
- 16 Middelalderlige tårne ved langsiden af et skib ses i Avnede, Drøsselbjerg, Hemmed, Hårslev, Jungshoved, Kirke Skensved, Kvislemark, Lyngby, Mellerup, Nykøbing Falster Franciskanerklosterkirke, Pedersborg, Pjedsted, Rønnebæk, Sønder Bork, Sønder Nærå, Ting-Jellinge, Tranekær, Ulbølle og Vissing.
- 17 Middelalderlige tårne ved langsiden af et kor ses i Bringstrup, Helsingør Karmelitterklosterkirke, Kregme, København Helligåndsklosterkirke, Odense Franciskanerklosterkirke, Simmerbølle, Vejle Dominikanerklosterkirke, Vilslev og Århus Dominikanerklosterkirke. Tårne rejst ved østgavlen af et kor optræder ved Bogense, Halk, Gl. Rye, Gerlev, Grarup, Hjerndrup, Kærby, Stepping, Tyrstrup og Aalborg Helligåndskloster.
- 18 Fritstående bornholmske kirketårne ses ved Nykirke Kirke, Nylars Kirke (Vester Herred); St. Klemens Kirke, Ruts Kirke, St. Ols Kirke (Nørre Herred); Øster Lars Kirke, Øster Marie Kirke, St. Ibs Kirke (Øster Herred); Å Kirke, St. Bodils Kirke, St. Povls Kirke (Sønder Herred) (*Danmarks kirker*, Bornholm 1954 s. 134-136, 200-202, 245-250, 277-278, 300-303, 338-340,

- 389-392, 452-456, 490-493, 512-513, 533-536). Af de 11 tårne er tårnene i Øster Marie og Å nedrevet. *Danmarks Kirker* daterer tårnene ved Ruts og St. Bodils Kirker til henholdsvis 1500-tallets sidste del og tiden omkring 1600, mens tårnet ved St. Klemens beskrives som af sædvanlig eftermiddelalderlig type. Tårnet i Å henføres som det eneste af tårnene til ældre middelalder, men da dateringen af den forsvundne bygning alene bygger på skitseopmålinger og beskrivelser, må den betragtes med stor forsigtighed. Uden supplerende undersøgelser kan de fritstående bornholmske kirketårne ikke tidsfæstes nærmere, og den gængse datering til tiden efter 1500-tallets midte må indtil da stå til troende (Mackeprang 1920 s. 127-128).
- 19 Mackeprang 1920 s. 104.
- 20 *Danmarks Kirker*, Sorø Amt 1936-1938 s. 284-285.
- 21 Kraftige terrænfald på kirkepladsen må være baggrunden for, at kirketårnene i eksempelvis Kregme, Lyngby, Kværndrup og Gl. Rye har fået en desorienteret placering.
- 22 Bygningsarkæologiske undersøgelser i 2000.
- 23 Kirketårnet i Kerte er bygningsarkæologisk undersøgt i 2004.
- 24 Manøe Bjerregaard 2003 s. 263-266. Kirkelader er som regel placeret langs kirkegårdsdiget, hvilket også kan have været tilfældet for tårnet i Kerte, hvor kirkegården er kraftigt udvidet i nyere tid.
- 25 De skånske kirketårnes funktion som fritstående forsvarstårne er eksempelvis fremført i Frölén 1910 s. 42-43; Frölén 1911 s. 96; Holmberg 1990 s. 35-37. Både tårnenes datering og funktion synes dog uklare.
- 26 *Danmarks Kirker*, Århus Amt 1968- s. 3202, 3216.
- 27 *Danmarks Kirker*, Sorø Amt 1936-1938 s. 421-423, 639-640.
- 28 *Danmarks Kirker*, Holbæk Amt 1979-2001 s. 1300-1301.
- 29 Mackeprang 1920 s. 104-105.
- 30 De fem kirker er tidligere behandlet i *Danmarks Kirker*, Haderslev Amt 1954-1955 s. 277-299, 330-347, 429-574 og genundersøgt i 2004.
- 31 Yderdøren i tårnets sydmur stammer i dens nuværende form fra nyere tid, men en oprindelig dør er tidligere påvist (*Danmarks Kirker*, Haderslev Amt 1954-1955 s. 290).
- 32 I Halk er vestforlængelsen forsynet med et trappehus i nordvest-hjørnet og har planmæssig lighed med et tårn. Vestforlængelsens murtykkelse er dog ikke øget i forhold til skibet, og da gavltrekanstens blændingsdekoration er oprindelig, er den efter al sandsynlighed planlagt som vestforlængelse og ikke som tårn.
- 33 *Danmarks Kirker*, Haderslev Amt 1954-1955 s. 58, 95; Hader-

slev Vor Frue er supplerende bygningsarkæologisk undersøgt i 2005.

- 34 Når brugen af østvinduer aftager i løbet af 1400-tallet skal det sandsynligvis ses i sammenhæng med den stigende udbredelse af fløjaltertavler, der skjulte korenes bagvægge. Hvornår denne udvikling sker, er endnu ikke præciseret men købstadskirken i Holstebro fra omkring 1440 er udformet med østvindue, mens det med stor sandsynlighed er blevet udeladt i Tirstrup Kirke (Djurs Sønder Herred, Randers Amt), fra omkring 1465 (*Danmarks Kirker*, Ringkøbing Amt 1998- s. 180-182; Bertelsen 2005 s. 18-20).
- 35 *Danmarks Kirker*, Haderslev Amt 1954-1955 s. 891-892.
- 36 Et romansk vesttårn ved Starup Kirke (Haderslev Herred, Haderslev Amt) er tidligere antydnet, men kan ikke dokumenteres med sikkerhed (*Danmarks Kirker*, Haderslev Amt 1954-1955 s. 410-412). Kun underdelen er bevaret af vesttårnet ved Haderslev Vor Frue (*Danmarks Kirker*, Haderslev Amt 1954-1955 s. 60, 108-115).
- 37 Med undtagelse af Stepping, som efter 1406 ejedes af kapitlet i Haderslev, synes de fem kirker som flere andre på Haderslev-vegen at have hørt under Slesvigbispens i senmiddelalderen (*Danmarks Kirker*, Haderslev Amt 1954-1955 s. 276, 287, 330, 439, 449).
- 38 I Stepping er trappehuset på tårnets sydside i sin nuværende form fra nyere tid, men i det indre optræder partier af en oprindelig trappeskakt. At adgangen, som tidligere antaget, oprindeligt skulle have foregået af en fritrappeløkke samme sted kan derved afvises (*Danmarks kirker*, Haderslev Amt 1954-1955 s. 334).
- 39 Af de bevarede danske østtårne er tårnet i Kærby udformet som et styltetårn, mens tårnrummet ved Gerlev Kirke ikke er forbundet med den øvrige bygning. I Bogenne er tårnrummet forbundet med koret ved en dør, der flankeres af en fladbuet glug over alteret. Gluggen, der er udført med genanvendelse af et vindue i den romanske korgavl, har paralleller i Sahl Kirke (Ginding Herred, Ringkøbing Amt) og Tamdrup Kirke (Nim Herred, Århus Amt) og skal muligvis ses i sammenhæng med en alteropsætning, der kan være blevet belyst herigenem. På baggrund af udgravningerne ved St. Søren i Gl. Rye er det sandsynligt, at tårnrummet har fungeret som en forlængelse af koret, der ved overgangen til skibet har været forsynet med korsarme. I 1806 var tårnet ved den nedrevne Helligåndsklosterkirke i Aalborg blot forbundet med kirken ved en dør (*Danmarks Kirker*, Århus Amt 1968- s. 3722-3728, 5092;

- Kock 1996 s. 157). Tolkningen af tårnenes indretning i Gerlev, Kærby og Bogense bygger på nyundersøgelser i 2002 og 2004.
- 40 Døren ind til mellemstokværket er i dens nuværende udformning stærkt omsat.
- 41 Senmiddelalderlige tårnspar optræder kun stedvist i det hjemlige kirkebyggeri, mens et senmiddelalderligt valmtag, foruden de nævnte eksempler, hidtil kun er beskrevet ved kirketårnet i Vonsbæk (Haderslev Herred, Haderslev Amt) (*Danmarks Kirker*, Haderslev Amt 1954-1955 s. 506).
- 42 Tagværkerne i de tre kirkers tårne er behandlet i *Danmarks Kirker* (*Danmarks Kirker*, Haderslev Amt 1954-55 s. 292, 335, 454) og nyundersøgt i 2004. Herved er det konstateret, at halvgavlne i Stepping er sekundære. Mens den stumpe vestre gavl er omsat, er den østre bevaret med en asymmetrisk blændingsdekoration bestående af rudestillede trappeblændinger, cirkelblændinger og et korset kors. Dekorationens lighed med fynske dekorationer taler for, at den er udført af en bygmester herfra, hvor en beslægtet dekoration eksempelvis ses på vestfacaden af kirketårnet i Turup (Båge Herred, Odense Amt).
- 43 Blandt de desorienterede kirketårne på Sjælland er kun Rønnebæk afsluttet med et sadeltag med øst-vestorienterede gavltrekanter (*Danmarks kirker*, Præstø Amt 1933-35 s. 726).
- 44 De ni sjællandske tårne, som både er rejst ved kirkens langside og forsynet med sadeltage med nord-sydorienterede gavltrekanter, optræder ved kirkerne i Bårse, Drøsselbjerg, Hårslev, Kirke Skensved, Kregme, Kvislemark, Lyngby, Pedersborg, Sønderup (*Danmarks Kirker*, *Danmarks Kirker*, Præstø Amt 1933-35 s. 863; Sorø Amt 1936-1938 s. 285, 640, 861, 1059; Københavns Amt 1944-1951 s. 410-411, 1106-1107; Frederiksborg Amt 1964-1979 s. 1564; Holbæk Amt 1979-2001 s. 1305).
- 45 Blandt de jyske tårne er den senmiddelalderlige tårnoverdel over Veng Kirkes søndre korsarm eksempelvis afsluttet med et tværstillet sadeltag (*Danmarks Kirker*, Århus Amt 1968- s. 3217). Det samme er bl.a. tilfældet for fynske Sønder Næra Kirkes tårn, der er opført som korsarm ved skibets sydside (bygningsskæbneundersøgelse i 2004). I nyere tid har mange jyske og fynske tårne imidlertid fået taget omsat, så de oprindelige tagløsninger er ukendte. I Skåne har eksempelvis det senmiddelalderlige tårn ved Östra Ingelstad Kirke, som er rejst ved skibets nordside, sadeltag med nord-sydorienterede gavle. Gavlene er stærkt omsatte, men har mod syd bevaret et oprindeligt blændingsbånd ud for gavlfoden (Jacobsen 1985 s. 94, 100; supplerende undersøgelse i 2005).
- 46 Især i Nordvestjylland, på Djursland og Vestfyn findes større koncentrationer af senmiddelalderlige vesttårne, hvis sadeltage er orienterede mod nord og syd.
- 47 *Danmarks Kirker*, Holbæk Amt 1979-2001 s. 1307.
- 48 Sideskibe afdækket med tværstillede sadeltage optræder eksempelvis ved Ejning Kirke (Ginding Herred, Ringkøbing Amt), Dominikanerklosterkirken i Århus samt Ribe Domkirke (*Danmarks Kirker*, Århus Amt 1968- s. 1060-1062; Ribe Amt 1979-2003 s. 267; Ejning Kirke er bygningsarkæologisk undersøgt i 2004). I Østersøområdet er forbindelsen mellem parallelle sadeltage og hallekirker særlig stærk i den nordlige del af Polen, eksempelvis i Gdansk hvor St. Katharinenkirche og flere andre kirker i byen er afsluttet på denne vis. Også i dele af England har tagformen stærk tilknytning til hallekirken. Dette er blandt andet tilfældet for flere af Yorks sognekirker, deriblandt All Saints, North Street (Drost 1958 s. 16-20; Wilson & Mee 1998 s. 26-32).
- 49 *Danmarks Kirker*, Sorø Amt 1936-1938 s. 285. Gerlev Kirke er bygningsarkæologisk undersøgt i 2004.
- 50 Lorenzen 1922; Sloth Carlsen 1983 s. 58-59, 69.
- 51 *Danmarks Kirker*, Maribo Amt 1948-1951 s. 36-38.
- 52 Almqvist 1992 s. 194-196.
- 53 Drost & Swodoba 1972 s. 4.
- 54 *Danmarks Kirker*, Maribo Amt 1948-1951 s. 214; Frederiksborg Amt 1964-1979 s. 328; Århus Amt 1968- s. 1066; Odense Amt 1990- s. 1798; Kock 1996 s. 159. I Vejle Dominikanerklosterkirke kendes tårnrummets funktion ikke, mens det i Helligånds-klosterkirken i København blot kan sandsynliggøres (*Danmarks Kirker*, København 1945-1987 s. 651).
- 55 *Danmarks Kirker*, Københavns Amt 1945-1987 s. 642-643; Frederiksborg Amt 1964-1979 s. 302; Århus Amt 1968- s. 1043; Odense Amt 1990- s. 1780-1781; Kock 1996 s. 179. Lignende pladser mellem vestgavl og vestfløj optræder også ved andre danske tiggerklostre bl.a. Dominikanerklosteret i Ribe (Græbe 1978 s. 61).
- 56 Johannsen & Smidt 1981 s. 85; Böker 1988 s. 112. Om franciskanerklostre specifikt se Almqvist 1992 s. 195.
- 57 Almqvist 1992 s. 195-196.